

ІСТОРИЧНА ДІЙСНІСТЬ ТА ФАКТ У СВІТЛІ ІДЕЙ Л. ВІТГЕНШТЕЙНА

О.В. Мішалова

Die Welt ist alles, was der Fall ist.
Die Welt ist die Gesamtheit der Tatsachen, nicht der Dinge¹.

«*Світ — це все, що має місце. Світ — сукупність фактів, а не речей*». З цих положень починається знакова для сучасної філософії праця Людвіга Вітгенштейна «Логіко-філософський трактат». Філософсько-методологічні ідеї «раннього» та «пізнього» Л. Вітгенштейна за майже столітню історію активного осмислення значно вплинули на розвиток філософської думки і гуманітарних наук в цілому (від лінгвістики і літературознавства до політології). В даній роботі ми спробуємо розглянути базові поняття філософії історичного пізнання — історичної дійсності та історичного факту — у світлі філософсько-методологічних ідей Л. Вітгенштейна, одночасно звертаючись до напрацювань у цьому питанні деяких провідних течій сучасної філософії історії.

Твердження, що світ є сукупністю фактів, а не речей, має особливу методологічну цінність для історичної науки, оскільки як в онтологічному, так і в гносеологічному сенсі історична дійсність («історичний світ») складається із фактів. Історична дійсність як така — це сукупність історичних подій (фактів), тобто це все те, що відбулося, що мало місце у минулому. В гносеологічному плані історична дійсність

¹ Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicus. Logisch-philosophische Abhandlung. — London: Kegan Paul, 1922. — С. 11. (§1; §1.1).

також виступає сукупністю фактів, однак фактів, зафіксованих в текстах або залишках матеріальної культури. Історична дійсність є семіотичною за своєю природою і лише в такий спосіб є доступною для сприйняття та пізнання історика. Для історії (як і для більшості гуманітарних наук) єдиним джерелом пізнання є слово, слово в широкому розумінні — як форма, що акумулює і повідомляє певну інформацію.

Слово є тим знаком, від якого історик приходить до свого предмету з його специфічним змістом, що складає значення або смисл цього знаку².

Відповідно, онтологічна і гносеологічна площини історії для історика співпадають. Повертаючись до концепції Л. Вітгенштейна, достовірним підґрунтям такої ситуації є відношення взаємного відображення між світом та мовою³. Ми створюємо собі картини фактів (як станів справ). Картина сама по собі є фактом (як твердження про певний стан справ). У той же час, картина являє собою модель реальності на основі єдиної для них форми співвідношення їхніх елементів⁴. При цьому Л. Вітгенштейн розрізняє поняття *світу* як сукупності усіх існуючих фактів (дійсних станів справ)⁵ і *дійсності* як сукупності існуючих та неіснуючих, але потенційно можливих, станів справ, представлених картинами дійсності (факт як твердження про існуючий або можливий стан справ)⁶. «Світ» (як сукупність існуючих фактів) є основою для «дійсності» і, в той же час, «сукупна дійсність являє собою світ»⁷. Отже, поняття дійсності є більш широким і включає в себе як дійсне, так і потенційно можливе. Дійсність є субстанційно і формально єдиною, хоча представлена вона може бути в різний спосіб: як простір дійсного або як простір дійсного і можливого та навіть вигаданого. Однак, плюралізм репрезентацій обов'язково обмежується спільною формою відображення.

Очевидно, що, як би уявний світ не відрізнявся від дійсного, вони повинні мати дещо спільне — певну форму — з дійсним світом⁸.

² Шпет Г.Г. История как проблема логики // Историко-философский ежегодник. — М.: Наука, 1988. — С. 303.

³ Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicus. Logisch-philosophische Abhandlung. — London: Kegan Paul, 1922. — С. 33. (§4.014).

⁴ Там само. — С. 16. (§2.1, 2.141, 2.12, 2.13).

⁵ Там само. — С. 15. (§2.04).

⁶ Там само. — С. 18. (§2.201, 2.202).

⁷ Там само. — С. 16. (§2.063).

⁸ Там само. — С. 14. (§2.022).

У філософії історії проблема дійсного та можливого є питанням інтерпретації. Мається на увазі не моделювання чи альтернативність історичного процесу, а принципова відсутність можливості встановлення або доведення дійсності або недійсності певних історичних обставин, явищ і навіть постатей, що дозволяє в разі необхідності будувати різноманітні гіпотези та інтерпретації тієї або іншої історичної ситуації. Найбільш очевидна відповідь на питання, чому історична дійсність є настільки інтерпретативною, — тому що історії як безпосереднього об'єкту дослідження немає, історична дійсність є опосередкованою, представленою сукупністю текстів. Така відповідь, звичайно, є вірною, але вона не пояснює, чому, наприклад, очевидці одних і тих же подій можуть описувати їх по-різному. На відміну від події у природі, історична подія є більш складною за своєю будовою, являє собою дію — єдність зовнішньої і внутрішньої сторін події. Зовнішня сторона події є важливою для історика у зв'язку з її внутрішньою стороною. Р.Дж. Коллінгвуд наводить цікавий приклад з цього приводу. Так, перехід Цезаря через річку Рубікон цікавить історика не своєю зовнішньою стороною (механічним пересуванням ряду тіл з однієї точки простору в іншій), а передусім завдяки її внутрішній стороні (тим викликом, який було кинуте Цезарем законам Римської республіки, що відображало його ставлення до цих законів)⁹.

Продовжуючи цю думку, можна стверджувати, що історична дійсність в цілому за своєю структурою є більш складною — подвійною: має об'єктивний (фізичний) та суб'єктивний (ментальний) виміри. Подвійній структурі історичної дійсності як процесу відповідає більш складна будова історичних текстів (наративів), в якій можна вирізнити фактологічний та ціннісно-нормативний виміри (останній включає в себе як ціннісні судження, так і теоретичні твердження, які часто є взаємопов'язаними).

По відношенню до природи цінностей в науковій літературі відсутня єдина позиція. Обґрунтовуються три основні підходи:

- (1) суб'єктивістська позиція, відповідно до якої цінності розглядаються як суб'єктивна значимість того чи іншого об'єкта для окремої людини або певної спільноти;
- (2) об'єктивістський підхід, згідно з яким цінності існують незалежно від людини, є благами самі по собі;

⁹ Коллінгвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография. — М.: Наука, 1980. — С. 203.

- (3) третій напрям представлений неокантіанським розумінням природи цінностей як нормативно-цільової структури практичного розуму, являють собою загально значимі зразки, які виступають умовами цілепокладання в різних сферах людської діяльності¹⁰.

В історико-гуманітарних науках природа цінностей традиційно тлумачиться в суб'єктивістському розумінні, тому, як правило, проводиться чітке протиставлення понять «факт» — «цінність», «дійсне» — «належне», «об'єктивне» — «суб'єктивне», «описові судження» — «приписуючі судження», «референтні судження» — «нереферентні судження», «істинний/хибний» — «хороший/поганий», «позитивна теорія» — «нормативна теорія», «наука» — «практика/політика»¹¹.

У світі «Логіко-філософського трактату» Л. Вітгенштейна цінності як такі взагалі відсутні.

Смисл світу повинен знаходитися поза ним. У світі все є таким, яким воно є, і відбувається так, як відбувається. У ньому немає ніякої цінності, а якщо б вона там і була, то вона не мала б ніякої цінності¹².

Оскільки світ являє собою сукупність фактів, тобто станів справ, які відображаються в картинах (реченнях), що одночасно є моделями світу, а цінності (які асоціюються Л. Вітгенштейном зі сферою належного, а не дійсного) не входять до складу світу, то, відповідно, не може бути жодних картин (речень) етики. «Етика не може бути висловлена. Етика є трансцендентальною»¹³.

Однак, в іншій своїй роботі, яка має назву «Лекція про етику», Л. Вітгенштейн дещо переглядає свою позицію. Він розрізняє судження про абсолютні цінності (абсолютне добро, абсолютна правильність) та судження про відносні цінності. Добро як певний дійсний стан справ (онтологічний факт), звичайно, є неможливим, тому етика як така залишається вченням про щось надприродне. Але ми можемо говорити про відносні цінності. Використовуючи слова «по-науковому» — як посудини, які здатні зберігати і передавати значення та смисл, ми можемо, на думку Л. Вітгенштейна, переформулювати судження про відносну цінність у фактологічне судження. Будь-яке судження про

¹⁰ Филатов В.П. Социальное познание и ценности // Эпистемология и философия науки. — 2007. — № 2. — С. 8.

¹¹ Там само. — С. 10.

¹² Wittgenstein L. Tractatus Logico-Philosophicus. Logisch-philosophische Abhandlung. — London: Kegan Paul, 1922. — С. 107. (§6.41).

¹³ Там само. — С. 108. (§6.42, 6.421).

відносну цінність можна розглядати як судження про факт. Так, ціннісне судження «Це правильний шлях до Гранчестеру» може бути представлено як просте фактологічне твердження — «Це правильний шлях, котрий вам слід подолати, якщо ви бажаєте прибути до Гранчестеру в найкоротший час».

Хоча усі судження про відносні цінності можна представити просто твердженнями про факти, жодне твердження про факт не може бути (або/чи означати) судження про абсолютну цінність¹⁴.

Важливо підкреслити ту обставину, що Л. Вітгенштейн наголошує на пізнавальній рівнозначності суджень про відносні цінності та істинних фактологічних висловлювань як «описових фактів»¹⁵.

Якщо в онтологічному плані статус цінностей і ціннісних систем є досить суперечливим і дискусійним (що дозволяє прийняти як компромісний варіант позицію неокантіанства, згідно якої, за Г. Ріккертом, цінності не являють собою певну дійсність, їх сутність полягає у значимості¹⁶), то в гносеологічній площині вони цілком здатні виступати предметом дослідження, об'єктивовані в ціннісних судженнях історичних творів та праць. Так, В.П. Філатов наголошує, що слід проводити межу між цінностями досліджуваних агентів соціальної дії (котрі описуються в фактуальних судженнях) і ціннісними передумовами суб'єкта пізнання. Запорукою об'єктивності соціальних наук повинно виступати не свідоме вилучення ціннісної складовою об'єкта вивчення або нівелювання невід'ємної суб'єктивності дослідника, а раціональна дискусія щодо спірних цінностей або, навіть, ідеологій¹⁷.

Ціннісне судження, на наш погляд, може бути розглянуте як свого роду думка у розумінні Г. Фреге, що також має певний об'єктивний зміст, який може бути зрозумілий для багатьох¹⁸. Ціннісне судження, викладене у формі стверджувально-оповідного речення, також має своє значення і смисл. Однак значенням ціннісного судження виступає не його істинність, а значимість або відсутність значимості (вплив, який воно здійснювало в певний історичний період на деяку групу

¹⁴ *Витгенштейн Л.* Лекция об этике // Историко-философский ежегодник. — М., 1989. — С. 240-241.

¹⁵ *Там само.* — С. 241.

¹⁶ *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре // Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. — М.: Республика, 1998. — С. 94.

¹⁷ *Филатов В.П.* Социальное познание и ценности // Эпистемология и философия науки. — 2007. — № 2. — С. 16.

¹⁸ *Фреге Г.* О смысле и значении // Фреге Г. Логика и логическая семантика: Сборник трудов. — М.: Аспект Пресс, 2000. — С. 234.

людей). Смысл ціннісного судження становить змістовне наповнення цінності (розуміння добра, справедливості, краси в певний історичний період для деякої групи людей). Тому воно правомірно може виступати об'єктом раціонального критичного вивчення на рівні звичайного фактологічного висловлювання, розглядатися як факт. Наприклад, ціннісне судження *Республіка є найкращою формою державного правління* говорить нам не про те, що республіканський устрій насправді є найбільш досконалим (оскільки це відкрите питання, тому що у світі залишаються країни з монархічною формою правління в її обмеженому та необмеженому жодними представницькими органами влади вигляді), а, передусім, свідчить, що для автора цього висловлювання і його аудиторії (відповідно, у певний історичний період) ідея республіканського державного устрою є важливою, актуалізується, цінність республіканського устрою з його принципами виборності влади та політичними правами громадян приймається як певний життєвий регулятив (який може спонукати або спонукав до наступних дій: встановлення, розбудови або захисту республіканського устрою державного правління).

Л. Мізес, чітко проводячи межу між цінністю та оцінкою у відповідності з відомим положенням неокантіанців, підкреслює, що історія, як галузь знання, покликана висловлювати твердження про існування, у тому числі твердження про наявність або відсутність певних ціннісних суджень в свідомості індивідів чи спільнот, які є об'єктом дослідження.

Саме встановлення змісту ціннісних суджень діючих індивідів становить собою одне із завдань специфічного методу історичних наук¹⁹.

У другій половині ХХ ст. структурна специфіка історичного наративу — наявність взаємопов'язаних фактологічного і ціннісно-нормативного вимірів — стала предметом вивчення двох потужних напрямів сучасної філософії історії: наративної філософії історії (А. Данто, Х. Уайт, Ф. Анкерсміт) та течії «внутрішнього реалізму» (Х. Патнем, К. Лоренц). При всій різноманітності підходів (певний номіналізм наративної філософії історії і реалістична спрямованість теорії «внутрішнього реалізму») основний висновок щодо питання суперечливості та неоднозначності результатів історичних досліджень в межах цих напрямів виявився однаковим. Історики в основному сперечаються щодо інтерпретативної ціннісно-нормативної складової історичного знання.

¹⁹ *Мизес Л.* Теория и история: Интерпретация социально-экономической эволюции. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. — С. 24.

Наприклад, К. Лоренц зауважує, що коли ми говоримо про факти і дійсність, ми завжди говоримо про дійсність в межах певної описової схеми. Фактуальні висловлювання та їх істинність змінюються в залежності від описової схеми, до якої належать. Ця обставина пояснює можливість множинних і навіть несумісних істинних висловлювань про «один і той самий» предмет²⁰.

В тому ж самому напрямі розмірковує Ф. Анкерсміт, пояснюючи можливість існування декількох можливих правильних інтерпретацій однієї історичної події наявністю декількох правомірних точок зору. Він розглядає історичну оповідь як певну когерентну систему речень у формі оповідного тексту, в якій виокремлює два виміри: описовий (складається із «описових» висловлювань) та метафоричний (складається із «метафоричних» або «індивідуалізуючих» висловлювань). Ф. Анкерсміт підкреслює невід'ємну взаємозалежність двох типів висловлювань історичної оповіді.

Окремі індивідуальні висловлювання в наративі можуть вказувати у всіх мислимих напрямках, і лише наративна «точка зору» задає їм «наративний напрямок», однак сама «точка зору» виникає лише завдяки цим безпомічним описовим висловлюванням²¹.

Анкерсміт звертає увагу на різноманіття наративних значень, які може мати одне й те саме твердження в різних наративах, і робить висновок, що немає фактів, вільних від наративної інтерпретації в наративах (історичних оповідях), а тому цю обставину можна вважати наративним аналогом тези про «теоретичне навантаження емпіричних фактів» у філософії науки²².

Таким чином, наративна філософія історії та позиція «внутрішнього реалізму» обґрунтовано визначають інтерпретативність і перспективізм як сутнісну особливість історичного знання, докладно пояснюючи можливість наявності декількох, часто несумісних, інтерпретацій минулого, але пов'язують її з плюралістичністю результатів дослідження в гуманітарних науках (хоч і обмеженою наративною точкою зору або концептуальною схемою) і, фактично, констатують ситуацію постійного конфлікту цих численних інтерпретацій.

Ще одним варіантом вирішення проблеми ціннісного виміру історичної оповіді є проект «некласичної історіографії» сучасного польсько-

²⁰ Лоренц К. Историческое знание и историческая действительность: в защиту «внутреннего реализма» // Личность. Культура. Общество. — 2012. — № 3. — С. 72.

²¹ Анкерсмит Ф.Р. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков. — М.: Идея-Пресс, 2003. — С. 307.

²² Там само. — С. 308.

го історика В. Вжосека, який заявляє про себе як про продовжувача парадигми школи «Анналів», спираючись в основному на методологію Ф. Броделя. Автор вводить поділяє історіографію на класичну та не-класичну. Перша визначається як подієва і політична історія, об'єктом дослідження якої є подія («суб'єктивно зрозуміла дія Індивідуальних Дієвців»). Вихідним пунктом її аналізу вважається одиничне, особливе та унікальне, а основними рисами є суб'єктивна інтерпретація та орієнтація історії на літературу. Для некласичної історіографії (історіографію В. Вжосек ототожнює з історією) предметом дослідження виступають соціальні явища, які визначаються як несуб'єктні (процесуальна дійсність), характерною є орієнтація на науку. На його думку, в цьому разі не відбувається безпосередньої антропоморфізації уявленого світу, а соціальні процеси (історичні явища) не підлягають оцінці в категоріях цінностей образів світу буденної свідомості. Внаслідок цього історичні образи можна вважати аксіологічно відносно нейтральними і «ніби більш об'єктивними»²³. Співвідношення класичної і некласичної історіографії В. Вжосек розуміє наступним чином: номологічність некласичної історії та ідеографічність історії класичної.

Саме тут пролягає чітка межа між «старою» та «новою» історіографією у розумінні другої половини ХХ століття²⁴.

На нашу думку, такий проект «ціннісно нейтральної» історії безперечно вартий уваги, однак є таким, що перетворює історію виключно на соціальну історію і виключає не просто ціннісну складову історичного знання, а значну частину історичного знання в цілому.

На наш погляд, причиною непримиренних спорів істориків, окрім жодним чином не пов'язаного з наукою усвідомленого ідеологічного протистояння, є некоректний підхід до аналізу ціннісно-нормативного виміру історичної оповіді, ширше — історичного знання. Некоректний підхід полягає у використанні традиційних критеріїв істинності фактологічних висловлювань (відповідність твердження певному дійсному положенню речей, погодженість тверджень між собою або прагматична корисність) до ціннісно-нормативних суджень, що є «загальним місцем» як для істориків, так і для філософів-методологів історії. Такий підхід неминуче викликає конфлікт інтерпретацій, оскільки зводить історичну ситуацію (подію) до єдиної точки зору на неї в той час, як історична подія (ситуація або явище), окрім внутрішньої і зовнішньої

²³ Вжосек В. Історія — Культура — Метафора: Постановка некласичної історіографії. Про історичне мислення. — К.: Ніка-Центр, 2012. — С. 28-29, 37.

²⁴ Там само. — С. 27.

сторони, як правило, має декілька сторін її учасників, бачення яких будуть різнитися. Історичну подію можна назвати дуальною за своєю природою. Наприклад, Франко-пруська війна 1870–1871 рр., де чітко визначені сторони конфлікту. Більш складними є процесуальні історичні події на зразок Реформації, однак розглядаючи реформаційний рух в межах кожної конкретної країни також можна чітко вирізнити дві сторони конфліктної ситуації — прихильників та противників реформаційних ідей. Звичайно, можна зауважити прикладом такої надзвичайно складної історичної події, як Велика французька революція, яка сама по собі є комплексом або множиною складних подій. Але навіть такі комплексні історичні події цілком у дусі декартівського наукового методу можна розглядати як сукупність менш складних подій за періодами розгортання революційного руху, чітко визначаючи сторони учасників на кожному етапі. Принципово важливо, щоб у відповідній історичній праці було об'єктивно висвітлено розуміння цієї історичної події з усіх сторін її учасників. Якщо по відношенню до фактологічних висловлювань використання традиційних критеріїв істинності є звичайною процедурою критичного аналізу історичних джерел та свідочств (оскільки історична подія не може одночасно і відбутися, і не відбутися), то у відношенні ціннісно-нормативних і теоретичних суджень, які відображують значимість та оцінку тієї чи іншої події (ситуації або явища), адекватним критерієм повинна бути констатація і аналіз цієї значимості, а не перевірка на істинність. Значимість та оцінка тієї чи іншої події (ситуації або явища) однією із сторін учасників може правомірно не співпадати з її значимістю для іншої сторони, хоча фактологічний вимір історичної ситуації може бути повністю ідентичним.

Наявність двох (чи більше відповідно до кількості учасників) точок зору на історичну подію не означає наявності двох історичних дійсностей, а лише говорить про дві правомірно можливі (потенційні) картини її відображення згідно концепції Л. Вітгенштейна. На перший погляд може здатися, що визнання декількох можливих пояснюючих описів навпаки ускладнить ситуацію, оскільки виникає загроза постійного протистояння різних позицій. В даному випадку варто згадати думку К. Поппера про так званий «міф концептуального каркасу», який нібито неможливо подолати²⁵. Л. Вітгенштейн не використовує поняття «концептуальний каркас», але у його пізній фі-

²⁵ Поппер К. Миф концептуального каркаса // Поппер К. Логика и рост научного знания. — М.: Прогресс, 1983. — С. 561.

лософії (в основному представлений роботою «Філософські дослідження») з'являється поняття «мовної гри» — «ціле, котре являє собою мову та дії, з якими вона переплетена»²⁶. З.О. Сокулер підкреслює близькість поняття «концептуальний каркас» до поняття «мовної гри» у Л. Вітгенштейна, оскільки кожна гра має певні правила (тобто твердження і переконання, відповідно до яких використовуються слова у тій чи іншій грі), які можна вважати концептуальним каркасом мовної гри. Питання співвідношення множини концептуальних каркасів і реальності залишається відкритим²⁷. У «Філософських дослідженнях» Л. Вітгенштейн, не відмовляючись від образної (картинної) теорії мови, говорить про форму відображення як про спосіб, за допомогою якого ми дивимося на світ²⁸. Співвідношення його з дійсністю обґрунтовується практикою (сімейно споріднених мовних ігор). Витлумачення самі по собі не формують значення.

Неможливо, щоб хтось підкорявся правилу в одному єдиному випадку. Неможливо, щоб лише в єдиному випадку хтось робив повідомлення, давав завдання або розумів його і так далі. — Підкорятися правилу, робити повідомлення, давати завдання, грати в шахи є звичай (використання, практика). Зрозуміти речення означає зрозуміти мову. Зрозуміти мову означає оволодіти технікою²⁹.

Отже, зв'язок дійсного світу як такого (сукупність фактів як певних станів справ) та мови, яка його відображує через множину речень-картин (фактів як різноманітних суджень про ці стани справ), у пізнього Л. Вітгенштейна залишається так само стійким і заснованим на взаємному відображенні, однак урізноманітнюється за рахунок категорії «практика» у використанні мовних виразів. Це лише посилює плюралістичну спрямованість позиції Л. Вітгенштейна у питанні відображенні дійсності в мові.

З точки зору К. Поппера, концептуальні каркаси не є замкненими системами, подолання або прорив меж різних концептуальних каркасів обіцяє суттєвий крок вперед у вирішенні проблемних питань. В якості засобу подолання пропонується звернутися до критичної дискусії, яка давно практикується між представниками різних теорій в природничих науках. Мета такої дискусії полягає, перш за все, у перевірці

²⁶ *Витгенштейн Л.* Философские исследования. — М.: АСТ: Астрель, 2011. — С. 21.

²⁷ *Сокулер З.А.* Людвиг Витгенштейн и его место в философии XX в.: Курс лекций. — Долгопрудный: Алегро-Пресс, 1994. — С. 74.

²⁸ *Витгенштейн Л.* Философские исследования. — М.: АСТ: Астрель, 2011. — С. 84.

²⁹ *Там само.* — С. 129.

обговорюваної теорії або позиції з усіх можливих ракурсів, визначені прийнятності або неприйнятності їх логічних наслідків, а не у спробі доведення, виправдання чи обґрунтування³⁰.

Саме з метою доведення або виправдання якоїсь однієї точки зору на історичну подію (ситуацію чи явище), як правило, ще з часів Фукідіда під назвою «критичного методу» проводиться нівелювання або очищення історичної оповіді від ціннісно-нормативного виміру. Насправді ж відбувається нав'язування єдиної «правильної» точки зору, що знищує природну сутність історичної науки як всебічного дослідження (що відображується в етимології слова «історія», яке означає «дослідження»).

Таким чином, можна зробити висновок, що (1) історична дійсність є складною за своєю структурою, має емпіричний (фізичний) та надемпіричний (ментальний) виміри; (2) це відображується у більш складній будові історичних тестів (наративів), які мають фактологічний і ціннісно-нормативний виміри; (3) ціннісне судження може і повинно бути об'єктом наукового аналізу на рівні зі звичайним фактологічним висловлюванням, ціннісно-нормативна складова історичного знання не може бути елімінована чи відкинута, оскільки в такому випадку історичне знання є суттєво неповним; (4) раціональне осмислення ціннісних суджень та ціннісної складової історичного знання можливе з наукової точки зору, унеможливорюється воно лише з позанаукових позицій (політичної або ідеологічної необхідності), що являє собою прикладний, а не сутнісний аспект історичної науки.

Надійшла до редакції 02 липня 2014 р.

³⁰ *Поппер К.* Миф концептуального каркаса // *Поппер К.* Логика и рост научного знания. — М.: Прогресс, 1983. — С. 591.